

УДК 37.022:371.3:002.2

Шкільне підручничознавство як наукова дисципліна

*О. Е. Жосан, кандидат педагогічних наук,
Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти
імені Василя Сухомлинського*

Постановка проблеми. Серед вітчизняних учених вперше системно почав досліджувати проблему якості навчальної літератури К. Ушинський. Він ще у середині ХІХ століття дійшов висновку про необхідність урахування в процесі розроблення підручників *вимог дидактики та методичних особливостей* викладання конкретного предмета, що стало значним поштовхом до переосмислення багатьох аспектів проблеми якості навчальної літератури й заклало фундамент для становлення нової наукової дисципліни – підручничознавства [11]. Слід зазначити, що К. Ушинський одним із перших почав вживати термін «підручничознавство», але, на жаль, чітко його не визначив.

Значний внесок у становлення й розвиток вітчизняного підручничознавства зробили відомі педагоги ХХ століття Г. Ващенко, М. Вашуленко, О. Дубинчук, Н. Менчинська, Є. Перовський, В. Бейлінсон, В. Беспалько, І. Гудзик, Д. Зуєв, Ю. Бабанський, Б. Коротяєв, В. Онищук, В. Помагайба, М. Тупальський та ін.

Аналіз останніх досліджень. На сучасному етапі означена проблема залишається досить важливою і привертає увагу науковців (Аніщенко О., Антонова Т., Арцишевський Р., Атаманчук П., Бевз В., Березівська Л., Бібик Н., Бойченко Т., Бурда М., Буринська Н., Гірняк А., Горяна Л., Грищенко В., Денисенко Л., Завалевський Ю., Когутенко С., Кодлюк Я., Кузнецов Ю., Лапінський В., Лукіна Т., Ляшенко О., Савченко О., Терещенко Ю., Топузов О., Фурман А., Харитонова О., Яценко В. та ін.). Проте, наразі поняття підручничознавства залишається до кінця не визначеним і не структурованим.

Метою статті є спроба узагальнити результатів досліджень змісту й структури сучасного підручничознавства та визначення поняття, об'єкта, предмета, джерел і методів дослідження шкільного підручничознавства.

Основна частина. Сучасні вчені переважно використовують термін «підручникотворення», в основі якого, на їхню думку, знаходиться *теорія підручника*, яка, за Д. Зуєвим, є системою глибокого наукового обґрунтування головних його параметрів, вона покликана вивчати закономірності створення навчальної літератури, допомагати їй розвитку. Виокремлюючи сферу застосування теорії підручника, вчений підкреслює, що об'єктом її дослідження виступає не лише змістовий бік предмета, а й закономірності конструювання матеріальної основи підручника – власне книги. Саме у зазначеному аспекті проявляється зв'язок теорії шкільного підручника як з дидактикою, психологією, методикою викладання навчального предмета, так і з книгознавством (типологія навчальної літератури, архітектоніка підручника, поліграфічне оформлення та ін.) [3, 250]. Однак, як підкреслюють учені, слід мати на увазі, що підручник моделює цілісний процес навчання (зміст, форми, методи тощо), тому він, передусім, є об'єктом педагогічних досліджень, зокрема дидактичних, а наука про нього – галузь педагогіки (дидактики) [5, 16].

Термін «теорія шкільного підручника» – не єдиний у науковому обігу на позначення цієї галузі знань. Ще у 80-х рр. минулого століття М. Тупальський зауважував, що він не може повністю задовольнити сучасну науку і пропонував повернутися до терміна «підручничознавство», який, на думку вченого, міг би забезпечити комплексний підхід до проблем навчальної книги, оскільки інтегрує знання про характер, сутність і зміст підручника, про основні закономірності його створення, умови і шляхи підвищення якості, про взаємозв'язок між різними типами, видами і формами підручників, про вплив підручника на розвиток науки, на ефективність освіти, виховання і розвиток учнів і т. ін. Ця галузь науки, на його думку, має містити історію підручника, теорію і методик. Підкреслюючи значущість історії науки про підручник (її завдання вчений вбачав у тому, «щоб не відкривати вже відкрите, а будувати систему науки на фундаменті перевірених практикою принципів і положень») та методики створення і використання підручника, центральне місце у цій науковій дисципліні відводилося теорії, яка покликана бути своєрідною парадигмою підручничознавства [10, 140]. На жаль, позиція М. Тупальського свого часу залишилася майже не поміченою науковцями. Проте, гадаємо, вона заслуговує серйозної уваги та глибокого вивчення, особливо у світлі сучасних вимог до якості навчальної літератури.

Проаналізувавши останні наукові дослідження у галузях педагогіки, книгознавства, менеджменту [1; 4–9; 12], ми виокремили два підходи до визначення поняття «підручничознавство». *Перший* відносить підручничознавство до галузі педагогічних наук, хоча й з певними уточненнями та посиланнями на важливість книгознавчих аспектів. Деякі вчені ототожнюють поняття «підручничознавство» і «теорія підручника» [5]. *Другий* полягає у наданні підручничознавству передусім книгознавчого, а вже потім – педагогічного характеру; ґрунтується на визначенні книгознавства як наукової галузі, що має дві складові: загальну і спеціальну. До спеціального книгознавства відносять і підручничознавство [4; 8]. Важливим завданням цього етапу нашого дослідження була підготовка необхідного теоретичного матеріалу для підтвердження одного з підходів, а також спроба добору ключових слів для визначення поняття сучасного підручничознавства.

Маємо зазначити, що сучасна книгознавча наука досліджує теорію й історію книгознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства і спеціальних книгознавчих дисциплін, серед яких є низка нових (кодикологія, історія мистецтва книги, бібліополістика, бібліологія, історія бібліотечних колекцій і зібрань, бібліотечна професіологія та психологія, соціологія та статистика книги й бібліотечної справи), але необхідної уваги *підручничознавству* не приділяє. Вивчаючи сучасні дослідження за зазначеними напрямками, нам не вдалося знайти відомостей про спеціальне ґрунтовне вивчення вченими-книгознавцями проблем шкільного підручника або підручника для вищої освіти. Тож, схилиючись у цілому до першого з підходів, мусимо підкреслити необхідність посилення уваги в процесі досліджень проблем якості навчальної літератури до її книгознавчих (бібліологічних) аспектів.

Можемо запропонувати використовувати таку формулу при визначенні місця *книгознавчого* компонента в структурі сучасного підручничознавства: книгознавство як комплексна наукова дисципліна (або – як комплекс наукових дисциплін) не може бути часткою підручничознавства; підручничознавство ж, у свою чергу, як комплексна наукова дисципліна, що розвивається на стику педагогіки, психології,

менеджменту та книгознавства, не може бути часткою книгознавства; отже, можемо говорити лише про визначення певного книгознавчого компонента підручничознавства і, відповідно, певного підручничознавчого компонента книгознавства.

Здійснивши аналіз термінів «теорія підручника» і «підручничознавство», ми дійшли висновку, що вони не є тотожними, хоча й мають багато спільного. Теорія підручника – суто педагогічна дисципліна, хоча й містить аспекти, пов'язані з психологією, гігієною і книгознавством. У підручничознавстві зазначені аспекти діють значно сильніше, примушуючи дослідника набагато глибше занурюватися в психологію, книгознавство й суміжні з ним дисципліни. Крім того, підручничознавство містить чітко виокремлений *історичний* аспект (щоб будувати систему теорії і практики підручникотворення на фундаменті перевірених історією принципів і положень) та потужний *управлінський* аспект (проблеми менеджменту в системі конкурсного відбору, експертизи навчальної літератури, видавничої справи, забезпечення підручниками й посібниками навчальних закладів тощо).

Мусимо також констатувати, що наше тлумачення поняття «підручничознавство» певним чином впливає й на зміни позицій стосовно визначення його місця у системі наук. На нашу думку, має йтися про особливий статус підручничознавства у галузі педагогічних наук, підкреслюючи в його структурі рівнозначність чотирьох компонентів: педагогічного, психологічного, книгознавчого й управлінського. Іншими словами, підручничознавство, маючи загалом педагогічну спрямованість, все ж таки належить до кола *окремих*, можливо – *самостійних* – наукових дисциплін, а його зміст носить яскраво виражений міждисциплінарний характер.

Зважаючи на викладене і результати власних досліджень [2], пропонуємо такі визначення поняття й структури сучасного підручничознавства.

Підручничознавство – окрема наукова дисципліна, яка розвивається на стику *педагогіки* (теорія і технологія розроблення та експертизи навчальної літератури; вивчення загальнонаукових, спеціальних наукових, дидактичних, виховних вимог до сучасних підручників і посібників та методика їх використання в навчально-виховному процесі); *психології* (вивчення психологічних вимог до сучасних підручників і посібників, психологічний супровід процесів створення навчальної літератури та її використання в навчально-виховному процесі); *книгознавства* (вивчення підручника (посібника) як книги – явища культури і предмета виробництва, її походження, історії та сучасного стану, друкування, поширення й зберігання); та *менеджменту* (вивчення основ організаційного забезпечення, управлінських аспектів процесів розроблення, експертизи підручників, забезпечення ними загальноосвітніх навчальних закладів та їх використання в навчально-виховному процесі).

Отже, **підручничознавство** – це галузь наукового дослідження соціально-гуманітарних наук, що вивчає психолого-педагогічні, дидактико-методичні, історичні, книгознавчі, бібліотекознавчі, бібліографознавчі, гігієнічні й управлінські аспекти розвитку навчальної літератури.

Основним **об'єктом** підручничознавства як науки є навчальна література – матеріальний об'єкт, що розглядається з точки зору системного аналізу його компонентів, який забезпечує освітні потреби суспільства і відображає рівень

освіти, науки і культури суспільства на певному хронологічному відтинку розвитку цивілізації.

Комплексний характер цієї наукової дисципліни виражається в її багатоаспектності й методологічних підходах до вивчення суб'єктно-об'єктних зв'язків. Підручничознавча діяльність вимагає не вузькоспеціалізованої підготовки в сферах педагогіки, психології, книговидавництва, бібліотечної діяльності, менеджменту, а ґрунтовної підготовки на базі комплексу соціально-гуманітарних наук.

Сучасне підручничознавство має дві головні гілки:

1) **шкільне підручничознавство** (вивчає процеси створення, перевірки якості й упровадження навчальної літератури для загальної середньої освіти);

2) **підручничознавство вищої освіти** (вивчає процеси створення, перевірки якості й упровадження навчальної літератури для вищих навчальних закладів).

Сучасне шкільне підручничознавство має таку структуру (див. рис. 1): *загальне* шкільне підручничознавство (вивчає загальні проблеми якості навчальної літератури); *спеціальне (часткове)* шкільне підручничознавство (вивчає проблеми якості, ролі й місця навчальної літератури в окремій освітній галузі або окремій навчальній дисципліні).

Предметом сучасного шкільного підручничознавства, на нашу думку, є комплексне й системне вивчення всіх проблем, пов'язаних з теорією і методикою розроблення, експертизи, видання, комплектування, зберігання навчальної літератури та її використання в навчально-виховному процесі загальноосвітніх навчальних закладів.

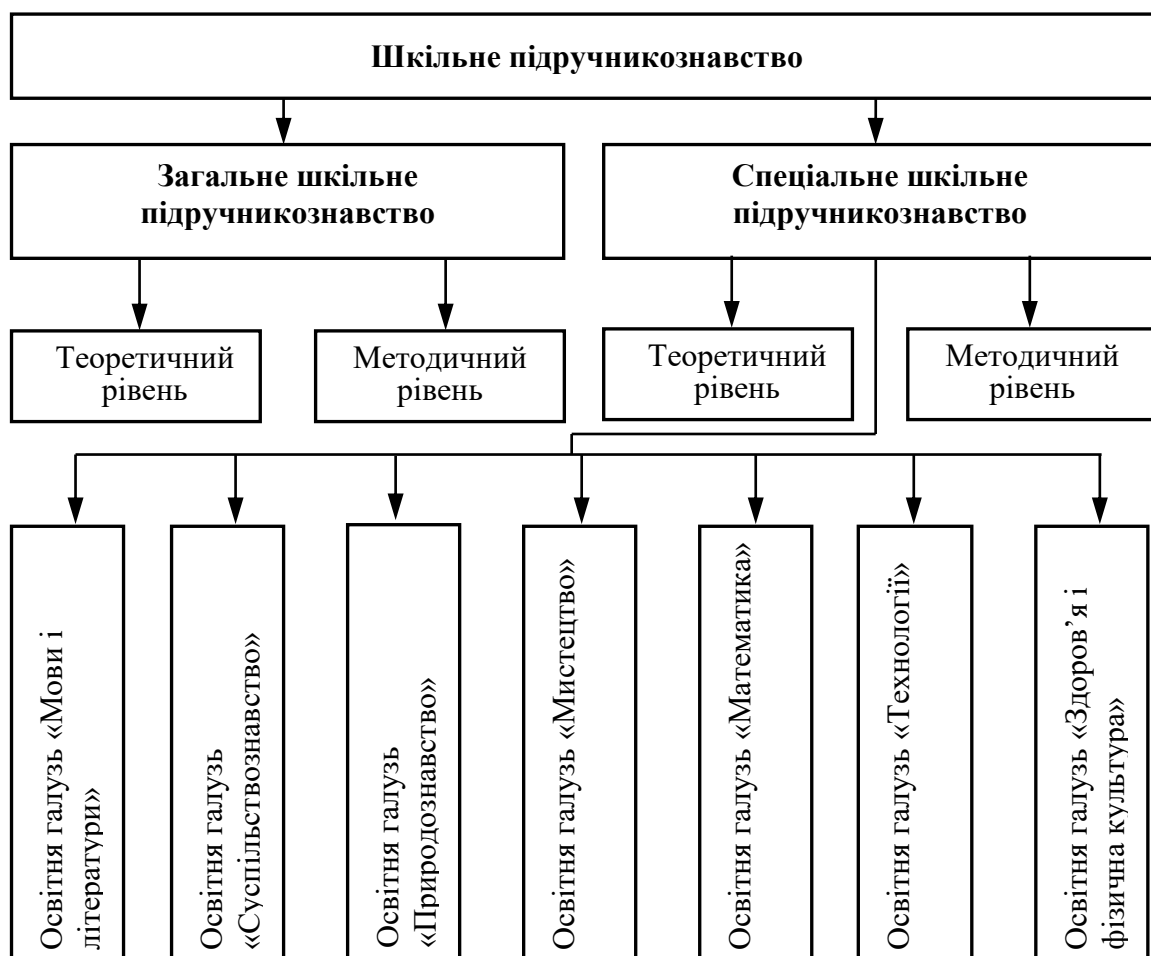

Рис. 1. Структура сучасного шкільного підручничознавства

До предмета шкільного підручничознавства можна віднести такі важливі питання: зміст навчальної літератури, її структуру та функції; історію навчальної літератури; відображення у різних видах навчальної літератури змісту освіти з урахуванням особливостей навчального предмета та психологічних особливостей учнів певного віку; дидактичні й виховні можливості навчальної літератури; книгознавчі, бібліотекознавчі, бібліографознавчі, ергономічні, гігієнічні й управлінські аспекти створення, експертизи і застосування різних видів навчальної літератури.

Джерелами шкільного підручничознавства є: пам'ятки стародавньої писемності з питань освіти; архівні матеріали з питань розвитку писемності та навчальної літератури; опубліковані офіційні документи і матеріали з питань освіти (закони, проекти, доповіді, звіти, інструкції, методичні рекомендації та ін.); підручники, навчальні посібники, програми, навчальні плани; результати наукових досліджень у галузях педагогіки, психології, книгознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства, державного управління та ін.; твори видатних педагогів і книгознавців (науковців і практиків); періодична преса.

Методологічну основу вивчення підручничознавства має складати сукупність принципів історизму, об'єктивності, системності, пріоритетності, змістовного значення, а також філософські закони, які досліджують пізнавальне, ціннісне, естетичне ставлення людини до навколишнього світу; філософські положення системного підходу як методологічного способу пізнання особливостей розвитку історико-педагогічних та історико-книгознавчих явищ. Мають використовуватися як загальнонаукові методи досліджень – порівняльно-історичний, евристичний, моделювання, історіографічного й термінологічного аналізу, інтерпретації й узагальнення тощо, так і спеціальні – психолого-педагогічні й книгознавчі методи.

Методами дослідження шкільного підручничознавства можуть бути:

- *метод історико-книгознавчого аналізу*, що має завданням дослідження конкретних видань і примірників як пам'яток історії та культури певної епохи. Цей метод широко користується прийомами літературознавчого, мистецтвознавчого й археографічного методів;

- *бібліографічний метод*, який полягає у вивченні творів друку за зовнішніми, фактичними даними про них, що передбачає залучення друкарського методу вивчення книжок, за яким книга розглядається як предмет матеріальної культури і твір поліграфічного мистецтва;

- *історико-педагогічний аналіз і синтез*, що залучає порівняльно-зіставний та хронологічний методи, є необхідним для вивчення історії навчальної літератури, простеження поглядів різних учених і практиків на проблеми підручникотворення й обґрунтування етапів процесу підручникотворення, виявлення тенденцій цього процесу;

- *проблемно-генетичний метод* можна використовувати з метою виявлення генези теоретичних засад підручничознавства, а також практики їх реалізації в системі освіти);

- *аналітико-тематичний метод* вивчення навчальних книжок використовується при розгляді принципів пріоритетності, змістовного значення для визначення цінності книги;

- *структурно-типологічний метод* дослідження дає можливість вивчення

різних типів видань, проведення типологічного аналізу структури багатоаспектного поняття «навчальна література»;

- *функціональний метод* застосовується, зважаючи на те, що проблема типології за своєю суттю є функціональною, оскільки постає з необхідності класифікувати навчальні книжки з урахуванням їх функціонального призначення;

- *контент-аналіз* використовується для визначення сутності феномена навчальної літератури, питань менеджменту, порівняння моделей управлінських систем, визначення нормативно-правової бази педагогічної й управлінської діяльності у сфері підручникотворення;

- *метод педагогічного наукового спостереження* використовується як цілеспрямоване, систематичне сприймання дослідником досвіду об'єкта в природних умовах;

- *педагогічний експеримент* як науково обґрунтований і спеціально підготовлений дослідником процес застосовується з метою перевірки певної інновації та підтвердження гіпотези дослідження.

Висновки. Підручничознавство – це галузь наукового дослідження соціально-гуманітарних наук, що вивчає психолого-педагогічні, дидактико-методичні, історичні, книгознавчі, бібліотекознавчі, бібліографознавчі, ергономічні, гігієнічні й управлінські аспекти різних видів навчальної літератури.

Наше тлумачення поняття «підручничознавство» впливає на зміни позицій стосовно визначення місця підручничознавства у системі наук. На нашу думку, слід вести мову лише про умовне віднесення підручничознавства до галузі педагогічних наук, підкреслюючи у його структурі рівнозначність чотирьох компонентів: педагогічного, психологічного, книгознавчого й управлінського. Іншими словами, підручничознавство, маючи загалом педагогічну спрямованість, все ж таки належить до кола окремих наукових дисциплін, а його зміст носить яскраво виражений міждисциплінарний характер.

Література

1. Бурда, М. І. Теорія шкільного підручника як предмет педагогічного дослідження [Текст] / М. І. Бурда // Проблеми сучасного підручника: Зб. наук. праць [редкол.]. – К. : «Комп'ютер у школі та сім'ї», 1999. – С. 6–8.

2. Жосан, О. Е. Історія та сучасний стан шкільної навчальної літератури в Україні у контексті вітчизняного підручничознавства [Текст] / О. Е. Жосан // Наукові записки КДПУ ім. В. Винниченка. – Кіровоград : КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. – Вип. 93. – С. 60–65.

3. Зуев, Д. Д. Научно-организационные проблемы развития теории школьного учебника [Текст] / Д. Д. Зуев // Проблемы школьного учебника. – М. : Просвещение, 1978. – Вып. 6. – С. 245–258.

4. Ковальчук, Г. І. Книгознавство та дослідження історії книги в Україні [Електронний ресурс] / Г. І. Ковальчук. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?l=ENU&verbvar=Knygoznnavstvo&abcvar=14&bbcvar=17>.

5. Кодлюк, Я. П. Теорія і практика підручникотворення у галузі початкової освіти України (1960–2000 рр.): дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 [Текст] / Кодлюк Ярослава Петрівна. – Київ, 2005. – 450 с.

6. Лукіна, Т. О. Якість українських підручників для середніх загальноосвітніх шкіл: проблеми оцінювання і результати моніторингу : метод. посіб. [Текст] / Т.О. Лукіна. – К. : Академія, 2004. – 200 с.

7. Мадзігон, В. Підручник нового покоління: яким йому бути [Текст] / В. Мадзігон // Підручник XXI століття. – 2003. – № 1–4. – С. 41–42.

8. Тимошенко, І. До питання про структуру загального і спеціального книгознавства [Текст] / І. Тимошенко // Вісн. кн. палати. – 2006. – № 10. – С. 45–47.

9. Топузов, О. М. Особливості створення підручників з географії як методичної системи в умовах проблемного підходу [Текст] / О. М. Топузов // Географія та основи економіки в школі. – 2006. – № 7. – С. 11–13.

10. Тупальський, Н. И. Учебник как объект педагогических исследований [Текст] / Николай Иванович Тупальский // Сов. педагогика. – 1982. – №5. – С. 140–141.

11. Ушинський, К. Д. Про користь педагогічної літератури [Текст] / К. Д. Ушинський // Твори : [у 6 т.]. – К. : Рад. шк., 1954. – Т. 1. – С. 33–50.

12. Яценко, В.С. Аналіз особливостей підручникотворення в галузях природничо-математичних дисциплін і технології профільної школи [Текст] / В. С. Яценко // Культура безпеки, екології та здоров'я. – 2010. – № 1. – С. 44–46.

Здійснено спробу теоретичного обґрунтування визначення поняття, структури, предмета, джерел і методів шкільного підручникомознавства.

Ключові слова: навчальна література, шкільний підручник, підручникотворення, теорія підручника, книгознавство, менеджмент, підручникомознавство.

Предпринята попытка теоретического обоснования определения понятия, структуры, предмета, источников и методов школьного учебниковедения.

Ключевые слова: учебная литература, школьный учебник, создание учебников, теория ученика, книговедение, менеджмент, учебниковедение.

An attempt of theoretical justification of the definition of the term «Theory of School Educational Book», its subject, contexture, source and methods.

Keywords: educational materials, secondary school textbook, construction of textbook, Textbook Theory, Theory of Book, management, Theory of School Educational Book.